

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Психологія та корекція сімейних стосунків»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №11. Психодіагностика та корекція дитячо-батьківських відносин

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від 15.08.2023 р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент, Шиліна А.А.

План лекції

1. Психолого-педагогічні моделі дитячо-батьківських відносин.
2. Типи і стилі батьківського виховання.
3. Діагностика та корекція дитячо-батьківських відносин.

Рекомендована література

Основна

1. Васильченко О.М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості: навчально-методичне видання. К.: 2012. 96 с. Режим доступу: <http://divovo.in.ua/vasilechenko-olega-mikolayivna-diagnostika-ta-korekciya-reprod.html>
2. Опорний конспект лекцій з курсу «Психологія сім'ї» для студентів напряму підготовки 6.030103«Практична психологія». – Мукачево: Вид-во МДУ, 2016р. 94с. Режим доступу: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/720/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9C.%D0%9E.%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D1%81%D1%96%D0%BC%27%D1%97.pdf>
3. Психологія сім'ї: навч. посібник / [Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А., Мисник С.О., Савченко Ю.Ю. та ін.]; за заг. ред.В.М. Поліщука. [2-е вид.]. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 282 с.
4. Ушакова І.М. Психологія сім'ї. Конспект лекцій. НУЦЗУ. 2017. Режим доступу:http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/2067/Konspekt_lekcij_PsS.pdf

Додаткова

1. Психологія сімейних взаємин: нав.посіб./[М.С. Корольчук, ПП. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.]; заг.ред.М.С. Корольчука. – К.:Ніка-Центр, 2010.- 296 с.
2. Седих К.В. Психологія сім'ї : навч. посіб.. К.:ВЦ«Академія»,2015. – 192 с.
3. Седих К.В. Психологія сім'ї: Навчальний посібник . Полтава, 2013. – 197с.
4. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї. Навчальний посібник. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
5. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі : навчально-наочний підручник / за заг. ред. О. М. Цільмак. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020.266 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
3. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
4. Пошукова система WorldWideScience.org <https://worldwidescience.org/>
5. Пошукова система DOAJ <https://www.doaj.org/>
6. Пошукова система DOAB <https://www.doabooks.org/>
7. Пошукова система SpringerOpen <https://www.springeropen.com/>
8. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>
9. Moodle — Національний університет «Острозька академія» <https://moodle.oa.edu.ua/login/index.php>

Текст лекції

Феномен батьківських відносин досліджується в роботах А.А. Бодальова, А.Я.Варга, В.В.Століна, Е.Т.Соколової, Н. Штірмана, С. Броді та ін. Дослідники А.Я. Варга і В.В. Столін визначають батьківське ставлення як систему різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, сім'я впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан людини. Розглянемо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі й змісту батьківсько-дитячих відносин, сформульованих різними психологічними школами. О.Г.Силяєва пропонує їх у вигляді «ідеальних» моделей правильних, успішних взаємин батьків і дітей. Під моделлю О.Г.Силяєва та інші вчені розуміють більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці відносини; тобто це ряд принципів, яких варто дотримуватися батькам, щоб виховати дитину «добре». Виділяючи, три групи підходів до сімейного виховання, автори умовно їх назвали: психоаналітична, біхевіористська, гуманістична моделі.

«Психоаналітична» модель сімейного виховання У класичному психоаналізі Зігмунда Фрейда впливу батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (і особливо мати) - це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків по догляду за дитиною мають важливий психологічний ефект. Саме перші три стадії розвитку особистості мають ключове значення. Спілкування з батьками в ранні роки, їх вплив на способи вирішення типових вікових протиріч, конфлікти і невдачі адаптації позначаються згодом, виявляються характерними проблемами вже у дорослої людини. Негативний дитячий досвід приводить до інфантилізму, егоцентричності, підвищеної агресивності, що становить особистісні передумови до ускладнень в реалізації власної батьківської ролі, до неприйняття власної дитини. Американський психолог Ерік Еріксон розглядав становлення особистості людини протягом усього його життя від народження до смерті. Виходячи спочатку з психоаналітичних посилок, він прийшов до висновку про більш раціональної адаптації людини до соціального оточення, про необхідність для кожного індивіда вирішувати, швидше, не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти, долати життєві труднощі. При цьому в ранні роки людина відчуває істотний вплив з боку сім'ї, а пізніше - з боку більш широкого соціального оточення: сусідів, однокласників, школи та інших соціальних інститутів, культурних і історичних умов. Широке визнання отримала точка зору Еріха Фромма на роль матері і батька у вихованні дітей, на особливості материнської та батьківської любові. Материнська любов безумовна: дитина любимо просто за те, що він є. Це пасивне переживання, материнської любові не потрібно домагатися. Сама мати повинна мати віру в життя, не бути тривожною, тільки тоді вона зможе передати дитині відчуття безпеки. Батьківська любов здебільшого - це обумовлена любов, її потрібно і, що важливо, можна заслужити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком в справах, відповідністю очікуванням, дисципліною. Ключові поняття програми виховання з психоаналітичної точки зору: прихильність, безпеку, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків в перші години після народження. У роботах педагога-психоаналітика Дональда Вудса Віннікота головна

увага приділяється профілактичній роботі з батьками, виробленню у них правильних базисних установок. Мова не йде про якусь суворой системі, скоріше, навпаки, - це поради батькам, збентеженим книжковою мудрістю і численністю новітніх педагогічних рекомендацій. Батькам пропонується більше довіряти «інтуїтивної мудрості», бути природними, але послідовними і передбачуваними. Принциповими автор вважає такі питання: • безпека дитини (зовнішня з боку світу і внутрішня, особистісна); • ревності до братів і сестер; • моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (з родини в дитячий сад, в школу); • інфантильні звички, які пропонується розглядати як підпірки в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку; • підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю і нагляду, який ще затребуваний. Представник психоаналітичної педагогіки Крістіан Бютнер розглядає не тільки традиційну для психоаналізу сферу сімейного виховання, але співвідношення сімейного та інституційного виховання, зокрема зростаючий вплив відеофільмів, мультфільмів, ігор, індустрії іграшок і т. П. Хоча важко говорити про якесь остаточне рішення цього хвилюючого багатьох батьків питання, але сама його постановка в умовах Появи абсолютно нових іграшок (типу «тамагочі»), захоплень («покемономанія») дуже актуальна. Коріння транзактного аналізу, розробленого Еріком Леннардом Берном, йдуть в психоаналітичні теорії особистості. Автор підкреслює, що транзактний аналіз зробив багато для уточнення мови психоаналітичних теорій. Так, він розрізняє три стани «Я»: дитина, дорослий і батько - як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації та реагування. Всі три начала в особистості людини, по Берну, розвиваються поступово і у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Коли члени сім'ї спілкуються між собою, можливі три основних типи взаємодій: • доповнюють транзакції, при яких комунікація відбувається як би на одному рівні; • пересічні (перехресні) транзакції, при яких стану сторін не відповідають один одному; • приховані транзакції, при яких інформація при спілкуванні передається в прихованій формі. Автор підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємовідносин між дитиною і батьками, у зміні способу життя сім'ї. 3. «Біхевіористична» модель сімейного виховання Коріння цього напрямку йдуть в біхевіористичну психологію (Джон Бродес Уотсон, Беррес Фредерик Скіннер). Основний ухил в моделі робиться на техніку поведінки і дисципліну дитини. Експериментальне вивчення появи нових форм поведінки у «живого шматочка м'яса, здатного давати невелику кількість простих реакцій», дозволило Дж. Уотсону і іншим біхевіористам прийти до висновку про те, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, її розвиток залежить в основному від соціального оточення і умов життя, тобто від стимулів, що поставляються середовищем. Серед розглянутих як безпосереднє оточення дитини, обстановка, що складається з конкретних життєвих ситуацій, які в свою чергу складаються з наборів різних стимулів і можуть бути розкладені на ланцюжки подразників. Зовнішні, середовищні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер його розвитку. Звідси головне - особлива організація оточення дитини. Уотсон підкреслює необхідність наукового підходу до виховання. Радикальний представник біхевіоризму Б. Скіннер визнавав два основних типи поведінки: респондентное (як відповідь на знайомий стимул) і оперантное, яке визначається і контролюване результатом, наступним за ним. Таким чином, на думку Скіннера, свободи волі особистості не існує, поведінка окремої людини знаходиться під контролем соціального оточення. Розроблений ним метод послідовних наближень, або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли воно стає схоже на

бажане (жетонна система винагороди). Роджер Сіре використовував психоаналітичні поняття (придушення, регресія, проекція, ідентифікація) і принципи теорії навчання для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності немовляти від матері в діадичній взаємодії, складання різних форм залежної поведінки (пошук позитивного і негативного уваги, прагнення до постійного підтвердження, дотик, присутність поруч і ін.), А пізніше - в дошкільному і шкільному віці - етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати і батько виступають як основні підкріплюють посередники, що виявляють поведінку, яке необхідно змінити, що допомагають засвоїти більш зрілі форми поведінки. Альберт Бандура - необіхевіорист, представник соціально-когнітивного напрямку у вивченні особистості, відповідаючи на питання про механізми соціалізації, особливу роль відводив навчанню за допомогою спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації і шляхом моделювання. Для нього батьківське поводження - переважно модель для вилучення деяких спільних рис, правил поведінки, зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінку. Підкріплення необхідне для збереження поведінки, що виникла на основі наслідування.

«Гуманістична» модель сімейного виховання Один з найбільш відомих підходів до розуміння виховання в сім'ї розроблений Альфредом Адлером, автором індивідуальної теорії особистості, яка іноді розглядається як попередник гуманістичної психології. За А. Адлером, людина - істота соціальна, розвиток особистості розглядається в першу чергу через призму соціальних відносин. У теорії особистості, розробленої А. Адлером, підкреслюється, що у кожної людини є вроджене почуття спільності (тобто природне прагнення до співпраці), а також прагнення до досконалості, в якому реалізується унікальність особистості і творчі властивості людського « я ». Фундамент особистості, або стиль життя, закладається і міцно закріплюється в дитинстві, заснований на зусиллях, спрямованих на подолання почуття неповноцінності, на компенсацію і вироблення переваги. Основними поняттями сімейного виховання, за Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками і дітьми як в області прав, так і в області відповідальності; співробітництво; природні результати. Послідовником А. Адлера був педагог Рудольф Дрейкурс, який розвинув і конкретизував погляди вченого, запровадив практику консультацій та лекцій для батьків. Завдання виховання батьками своїх дітей він бачив в: • повазі унікальності, індивідуальності і недоторканності дітей з самого раннього віку; • розумінні дітей, проникненні в їх образ мислення, умінні розбиратися в мотивах і значення їх вчинків; • виробленні конструктивних взаємин з дитиною; • знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості. При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися таких принципів: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівну участь всіх членів сім'ї в домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті і своїх речах. У руслі уявлень Адлера і Дрейкурса знаходиться програма вироблення позитивної дисципліни дітей, яку розробили педагоги Д. Нельсен, Л. Лотт і Х.С. Гленн. Основні ідеї виховання, на їхню думку, полягають у наступному: • контроль батьками власної поведінки; • визнання права на власне життя - і для батьків, і для дитини; • підтримання почуття гідності і поваги до себе і дитини; • перспективна мета виховання - формування здорової самооцінки і життєвих навичок дітей. Ключові поняття даної системи виховання - співпраця, співучасть; творчий гнучкий підхід щодо різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення. У США і в інших країнах популярна модель сімейного виховання Т. Гордона, що отримала назву «Тренінг ефективності батьків»

(ТЕБ). На її основі створені авторські варіанти психотренінгів, наприклад, американськими психологами Дж. Байярд і Р. Байярд, російськими - Ю.Б. Гіппенрейтер, В. Рахматшаєвою, які ми також будемо використовувати при описі даної моделі. Основу поглядів Т. Гордона на сімейне виховання становить феноменологічна теорія особистості Карла Ренсома Роджерса, який вірив в початкову здатність людини до добра і досконалості. К. Роджерс стверджував, що людині властиві потреба позитивного ставлення, яка задовольняється, коли дитина відчуває підтримку і любов з боку оточуючих, і потреба самоповаги, яка розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між Я ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я реальним (дійсним рівнем любові). Найважливішими поняттями є прояв щирих, справжніх почуттів (і позитивних, і негативних) усіма членами сім'ї; безумовне прийняття своїх почуттів і почуттів близьких; відданість своєму внутрішньому Я. На думку К. Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідно три основні вміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; висловлювати власні думки і почуття доступно для розуміння дитини; благополучно вирішувати спірні питання, так щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони. Ю.Б. Гіппенрейтер представила модифікацію моделі сімейного виховання Т. Гордона з урахуванням закономірностей психічного розвитку, відкритих в російській психології. «Уроки спілкування» батька з дитиною включають в себе такі теми: що таке безумовне прийняття, як можна і потрібно надавати допомогу дитині, як слухати дитину, як ставитися до почуттів батьків, як вирішувати конфлікти і підтримувати дисципліну. Головні ідеї сімейного психотерапевта Вірджинії Сатир пов'язані з розумінням сім'ї як центру формування нових людей, тому потрібно вчитися бути батьками. Ключові поняття, якими користується автор: сім'я вдала, успішна і проблемна; складність сімейного взаємодії; сімейна система відкрита і закрита; батько-лідер і батько-бос. На думку В. Сатир, батьківсько-дитячі відносини повинні будуватися за законами ефективного особистісного спілкування. Батько повинен бути не начальником, а лідером, який покликаний навчити дитину загальним способам самостійного вирішення проблем. Виховання повинно бути направлено на вироблення у дитини найцінніших інтелектуальних особистісних якостей: унікальності, чуйності, сили, сексуальності, участі, доброти, реалістичності, відповідальності, самостійності, розважливості.

Батьківське ставлення. Типи і стилі батьківського виховання. Дитячо-батьківські відносини у родині за А.Я. Варга, характеризуються:

1. Якість емоційного зв'язку.
2. Мотиви виховання і батьківства.
3. Рівень залучення батьків у відносини
4. Задоволення потреб дитини.
5. Стиль спілкування і взаємодії з дитиною.
6. Соціальний контроль.
7. Ступінь стійкості і послідовності дитячо-батьківських відносин.

Як правило, в структурі батьківського ставлення виділяють емоційний, когнітивний, і поведінковий компоненти. Р.В. Овчарова розкриває дані поняття наступним чином: 1) Когнітивна складова містить уявлення про різні способи і форми взаємодії з дитиною, знання і уявлення про цільові аспекти цих взаємин, а також переконання в пріоритетності тих напрямків взаємодії з дитиною, які реалізують батьки. 2) Емоційна складова включає оцінки та судження про різні типи батьківського відносини, а також домінуючий емоційний фон, що супроводжує поведінкові прояви батьківського відносини. 3) Поведінкова складова являє собою

форми і способи підтримки контакту з дитиною, форми контролю, виховання взаємовідносинами шляхом визначення дистанції спілкування.

Типи батьківського відношення (за Карабановою): 1. Безумовно емоційне прийняття (любов і прихильність «незважаючи ні на що»). 2. Умовне емоційне прийняття дитини (любов, обумовлена досягненнями, достоїнствами, поведінкою дитини). 3. Амбівалентне емоційне ставлення - поєднання позитивних і негативних почуттів. 4. індиферентне ставлення: байдужість, емоційна холодність. В основі такого ставлення - несформованість материнської позиції, інфантильність і особистісна незрілість самого батька. 5. Приховане емоційне відкидання (ігнорування, емоційно негативне ставлення до дитини). 6. Відкрите емоційне відкидання.

А.С. Співаковська вводить поняття «батьківська позиція», розуміючи під цим сукупність батьківських установок. Автор дає таке визначення цього терміна: «реальна спрямованість, в основі якої лежить свідомо або несвідомо оцінка дитини, що виражається в способах і формах взаємодії з дітьми». Батьківські позиції як сукупність установок батьків у взаємодії з дитиною існують в трьох планах: емоційному, когнітивному, поведінковому. Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом основним вимогам: адекватності, гнучкості (динамічності) і прогностичності. Розглянемо дані вимоги докладніше. Адекватність - ступінь орієнтування батьків в сприйнятті індивідуальних особливостей дитини, його розвитку, співвідношення якостей, об'єктивно властивих дитині, і якостей, видимих і усвідомлюваних батьками. Гнучкість (динамічність) батьківської позиції розглядається як готовність і здатність змінити стиль спілкування, способів впливу на дитину в міру його дорослішання і в зв'язку з різними змінами умов життя родини. Динамічність відображає ступінь рухливості батьківських позицій, здатність до змін форм і способів взаємодії з дітьми. Ригідна позиція - це вироблені в сім'ї способи впливу, які роками застосовуються по відношенню до вже змінилися дітям. Форма взаємодії з дитиною в цьому випадку не залежить від ситуації і його віку. Це відноситься до форм покарання, контролю за поведінкою, використання мовних штампів.

Фактори порушення емоційно-особистісного розвитку дитини. Життя дитини в просторі проблемної сім'ї, з патогенним типом батьківського ставлення і виховання, з неефективною батьківською позицією з великою часткою ймовірності, як показують дослідження, зумовлює його перетворення в невротичну особистість.

Дослідники виділяють наступні базисні риси невротичної особистості: 1. Сензитивність, яка проявляється в підвищеній сприйнятливості до сигналів зовнішнього світу.

2. Тривожність, яка проявляється в сприйнятті світу як загрозливого. У невротика багато страхів (страх оцінки, натовпу, публічного виступу тощо).

3. Гіперсоціальність. Виявляється в надмірному почутті відповідальності, почуття обов'язку, відсутності гнучкості в міжособистісних стосунках.

К.Хорні виділила і описала основні невротичні потреби особистості:

1. Потреба в загальній любові і схвалення. Для невротика характерно бажання бути улюбленим всіма і кожним. Невротик ніколи не впевнений, що його дійсно люблять; він завжди прагне «заслужити» любов. Ця його особливість обумовлює підвищену залежність від об'єкта любові.

2. Потреба лідерства, домінування, владарювання. Дана потреба може поширюватися на всі сфери життєдіяльності, незалежно від того, чи має людина можливостями і компетентністю для першості. Бажання невротика панувати супроводжується

відмовою від прийняття відповідальності за тягар влади.

3. Потреба в публічному захопленні і визнання. Знаки соціального (суспільного) захоплення і визнання стають для невротика критерієм (мірилом) самоцінності особистості. Існує така закономірність: невротичні потреби не наситились, тобто вони не мають меж задоволення. Дослідники виділяють наступні чинники в області дитячо-батьківських і сімейних відносин, які провокують порушення емоційно-особистісного розвитку дитини і розвиток у дітей неврозів: 1. Особливості сімейних відносин в цілому. 2. Особистісні особливості батьків. 3. Особливості батьківського ставлення, батьківської позиції або стилю виховання.

Захаров А.І. розглядає такі особливості сімейних відносин, які породжують невротизації дитини: 1. Інверсія подружніх і батьківських ролей, наприклад, роль матері виконує бабуса, а роль батька - матір. 2. Освіта в сім'ї емоційно відособлених діад (наприклад: батько-син, бабуса-онук), а також існування ізгоїв. 3. Несприятлива сімейна атмосфера: високий рівень тривоги та емоційної напруженості. 4. Тенденція відходу від вирішення сімейних проблем і конфліктів, що виникають. 5. Депривація потреби дитини в спілкуванні з батьками, в прийнятті та співпереживанні.

Наступною великою групою факторів є особистісні особливості батьків: матерів і батьків. До несприятливих рис особистості матерів, що обумовлюють патогенний тип батьківського відносини і виховання, дослідники відносять такі: а) сензитивність - підвищена емоційна чутливість, сприйнятливність до сигналів навколишнього світу, схильність легко хвилюватися; б) афективність як емоційна збудливість, нестійкість настрою; в) тривожність - схильність до занепокоєння з приводу, недостатня узгодженість почуттів і бажань; г) домінантність як прагнення відігравати провідну роль у відносинах з оточуючими; д) егоцентричність - фіксація на своїй точці зору, відсутність гнучкості суджень; е) гіперсоціальність як підвищена принциповість, перебільшене почуття повинності.

Захаров А.І. виділяє наступні психологічні типи або точніше образи матерів дітей з неврозами.

1. «Царівна-несміяна»: мати, схильна до стриманості у вираженні почуттів, в прояві доброти і чуйності. Така мати не визнає дитячого галасу і веселоців, відчуває нав'язливу потребу робити зауваження, соромити, вишукувати недоліки. 2. «Снігова королева»: повеліває, жорстка, непохитна, внутрішньо холодна, байдужа до страждань інших. 3. «Спляча красуня»: мати, схильна до депресивного світовідчуттям, загальмована, самозакохана, відсторонена від потреб дитини. 4. «Унтер-Пришибєєв»: мати - груба, постійно командує дітьми, недовірливо ставиться до їхнього досвіду, легко дратується, часто використовує фізичні покарання. 5. «Метушлива мати» - непослідовна, суперечлива, навіжена, невгамовна. У своїх діях і виховні заходи кидається з однієї крайності в іншу. Будь-яка дрібниця перетворює в трагедію.

6. «Квочка»: мати - тривожно-непокоїна. Вона супроводжує кожен крок дітей, оберігає від труднощів, прагне все зробити за дитину, а також замінити собою однолітків. 7. «Вічний дитина»: мати, яка так і не стала дорослою. Вона вразлива, примхлива. Дітей сприймає тягарем, а себе жертвою. Виділені психологічні образи матерів не слід розглядати як застигли особистісні типи. Це, скоріше, певні тенденції щодо матерів до дітей.

Несприятливі риси особистості батьків, що обумовлюють патогенний тип виховання, Захаров А.І. виділяє наступні: 1. Психомоторна нестабільність і імпульсивність (на відміну від афективної нестійкості у матерів). Діти, як правило, при цьому страждають заїканням і тиками. 2. Помисливість (на відміну від

тривожності у матерів). 3. Настороженість, недовірливість в контактах, залежність (на відміну від домінування в стосунках у матерів). 4. гіперсоціальна, яка відтінена наполегливістю і впертістю, дріб'язковою пунктуальністю і педантизмом.

Загальні у матерів і батьків риси особистості, що провокують порушення емоційно-особистісного розвитку дітей, виділяють наступні: - недостатня впевненість в собі; - неадекватний рівень самооцінки; - недостатня пластичність (ригідність) в афективної і когнітивної сферах; - виражений егоцентризм. Виділені особистісні особливості батьків визначають неефективну батьківську позицію, забезпечують проблеми в сфері міжособистісних стосунків у сім'ї, впливають на особистісний розвиток дітей.

Дослідники виділяють також такі особливості батьківського ставлення і параметри неправильного виховання, що провокують порушення емоційно-особистісного розвитку дітей: 1. Неприйняття дитини, яке може проявлятися в двох формах: а) небажана дитина (передчасно з'явився, невідповідність статі дитини очікуванням батьків); б) неприйняття індивідуальності дитини, особливостей його характеру. У цьому випадку батько прагне змінити дитини, «переробити» його. Неприйняття дитини може проявлятися недоліком грудного вигодовування або фізичного догляду за дитиною; передачею родичам і няням, раннім надходженням дитини в дошкільний заклад. 2. Нерозуміння батьками особливостей особистісного і вікового розвитку дитини (неадекватний «батьківський образ»). Наприклад, батьки думають, що дитина «не хоче» щось робити, а він «не може», тобто батьки в своїх вимогах не враховують реальні можливості дитини. 3. Невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей. Ця особливість батьківського ставлення і виховання викликає нервово-психічне перенапруження у дітей, провокує їх упертість і психомоторні розлади. 4. Нерівномірність відносини батьків. Виявляється в неоднаковому інтересі до дитини в різні періоди його життя. Недолік турботи змінюється її надлишком, а надлишок - недоліком, наприклад, при народженні другої дитини. 5. Непослідовність. Виявляється в постійно мінливих і суперечливих вимогах до дитини; в непередбачуваній зміні відносини і розташування до дитини. Наприклад, за одні й ті ж вчинки батько може то хвалити, то карати дитину. 6. Неузгодженість дій батьків. Визначається різними поглядами батьків на виховання і наявністю конфліктних взаємовідносин між батьками. В результаті батьки використовують різні критерії оцінок по відношенню до дитини, суперечливі вимоги і санкції. 7. Негнучкість батьків у відносинах з дітьми, яка виражається: - несвоєчасним відгуком на ситуацію дитини; - неадекватними формами реагування; - фіксацією на проблемах дитини і т.п. 8. Афективність. Батьківське ставлення відрізняється надлишком роздратування, невдоволення, нетерплячості вимог і очікувань. Дитина стає надмірно збудливим або надмірно загальмованим і не здатним об'єктивно засвоювати вимоги батьків. 9. Тривожність у відносинах з дітьми виражається надмірним занепокоєнням і панікою з приводу, прагненням опікати дитину, давати незліченні поради і т.п. 10. Домінантність проявляється в прагненні підпорядкувати дитини, зробити його залежним, в категоричності суджень, в використанні примусу, репресивних заходів, включаючи фізичні покарання. 11. Гіперсоціальність проявляється в прагненні до виховання ідеальної дитини. Характерні ознаки гіперсоціальності: - надмірна вимогливість і принциповість у відносинах; - нав'язування дітям великої кількості правил і умовностей, щоб поводитися завжди бездоганно; - безпідставне моралізування: «ти не хороший, хороші хлопчики себе так не поведуть», «як тобі не соромно» і т. п. 12. нечуткість (або недостатня чуйність) батьків проявляється в несвоєчасному або недостатньому відгуку на прохання дітей, їх потреби, настрій.

Вчасно похвалити, підтримати дитину представляє для батьків великих труднощів, ніж робити зауваження, лаяти і т.п. Таким чином, на процес формування невротичної особистості впливає цілий ряд параметрів системи сімейних взаємин, головними з яких є відносини зі значимим дорослим.

3. Діагностика та корекція дитячо-батьківських відносин. Щоб побачити родину очима дитини, застосовуються особливі методики. Вивчення дитячо-батьківських відносин проходить у невимушеній, ігровій обстановці. Найчастіше використовуються.

Методика Р. Жилия, що дозволяє зрозуміти ставлення дітей до сімейного оточення. Дитині пропонується розглянути картинки, на яких зображені люди в різних ситуаціях, і вибрати своє місце.

Тест Бене і Антоні, адаптований вітчизняними психологами Лидерсом і Анісімовій. Він діагностує емоційні відносини усередині сім'ї. Дітям пропонується 20 фігурок, з яких треба відібрати своїх родичів, а потім в ігровій формі співвіднести з ними запропоновані твердження. Опитувальники Шафера, Марківського та ін., де підлітку потрібно оцінити ступінь вірності зазначених положень.

Методика А. В. Зарова, що виявляє ступінь ідентифікації дитини з мамою і татом, а також особливості ставлення до них. Діагностика дитячо-батьківських відносин також включає в себе тест ВРХ. Дитині пропонується намалювати сім'ю, а потім поговорити про неї. Психолог уважно вивчає розташування і заняття персонажів, особливості їх зображення, поведінку і емоції юного художника в процесі роботи. Все це дозволяє зрозуміти, як діти сприймають членів сім'ї та своє місце в ній.

Робота з батьками. Психологу важливо виявити особливості сімейного виховання, причини відхилень. Для цього він пропонує дорослим пройти різні тести. Дитячо-батьківські відносини можна оцінити за допомогою таких опитувальників:

- PARI (Шефер, Белл). Він дозволяє скласти портрет сім'ї в первинному наближенні.
- АСВ (Ейдемільер, Юстицкис). З його допомогою можна виявити психологічні порушення у родині.
- ОРО (Столін, Варга). Цей тест дає уявлення про батьківських почуттях і поведінкових стереотипах.
- Дорослий варіант опитувальника Марківської. Його головна перевага в дзеркальності, завдяки чому можна побачити взаємодію в сім'ї очима і батьків, і дитини. Ефективна, але складна у виконанні методика розроблена А. О. Карабановой. Дорослим пропонується написати історію свого материнства або батьківства у вільній формі, самостійно оцінити успіхи та невдачі на цьому терені. В результаті стає зрозумілою позиція автора з приводу дитячо-батьківських відносин. Методика згодом була спрощена. Дорослі з більшою готовністю бралися за продовження незакінчених фраз про дитину та своє ставлення до нього. У цьому варіанті вона часто застосовується психологами в процесі діагностики.

Після проведення тестів стають зрозумілі сімейні особливості. Психологи говорять про 4 типи виховання, зустрічаються найчастіше в змішаному вигляді. До них відносяться:

- Диктат. Дорослі пригнічують дитину, активно використовуючи для виховання насильство і накази. При опорі вони застосовують погрози, обман, примус. В результаті діти виростають несамотійними, безініціативними і невпевненими у своїх силах.
- Опіка. Дитину оточують турботою, намагаються задовольнити всі його бажання, посилено захищають від труднощів. Часто це призводить до бунту в підлітковому

віці. Стаючи дорослими, такі люди виявляються беззахисними перед життєвими труднощами, насилу вписуються в колектив.

□ Невтручання. Батьки пасивні і практично не беруть участі у вихованні дитини. З ранніх років він наданий сам собі, вирішує проблеми без допомоги дорослих. Такі діти виростають самостійними, але вони не вміють довіряти іншим людям, відчують себе самотніми.

□ Співробітництво. Батьки поважають дитину як окрему особистість, дають йому діяти самостійно, але при цьому завжди готові прийти на допомогу. Члени родини підтримують одне одного, багато часу проводять разом. Діти при такому вихованні виростають впевненими в собі і відкритими для плідного спілкування.

Основні порушення, що спостерігаються в сім'ях. Відносини батьків і дітей, які звернулися до психологів, часто виявляються дисгармонійними. Причин цьому безліч. Тим не менш були виявлені найпоширеніші проблеми дитячо-батьківських відносин.

□ Гипопротекція. Дитині приділяється недостатньо уваги. Дорослі можуть відкидати його за типом "Попелюшки, обмежуватися тільки формальної турботою (їжа, одяг, підручники), відкуповуватися від дитини дорогими подарунками. Крайній варіант - дитяча бездоглядність.

□ Гіперопіка. Дитина оточений підвищеною турботою, часто з нього роблять кумира сім'ї, виконують всі бажання і не застосовують покарань. При цьому дорослі повністю контролюють життя дитини, захищаючи від труднощів.

□ Суперечливе виховання. Члени сім'ї пред'являють до дитини несумісні вимоги або різко змінюють своє ставлення до неї, розлучення, народження другої дитини і т. д.

□ Підвищена відповідальність. Дітям пред'являються вимоги, яким вони не можуть відповідати. Наприклад, від дитини вимагають завжди бути попереду однолітків або доручають йому догляд за молодшим братом після відходу батька.

□ Жорстоке поводження. Дитину карають за кожен проступок, приписують йому різні вади. При цьому заохочення в родині не застосовується.

□ Культ хвороби. Дітей із захворюваннями батьки виховують в атмосфері вседозволеності, намагаються захистити від будь-яких обов'язків. Малюкам починає здаватися, що оточуючі повинні жаліти їх, виконувати всі забаганки.

□ Виховання поза сім'єю. Дитина живе в інтернаті чи в дальніх родичів, практично не спілкуючись з мамою і татом.

Методи корекції: робота з батьками.

Психологічна допомога необхідна сім'ям, які потрапили у скрутні ситуації. Проблеми можуть бути викликані зовнішніми змінами (вікові кризи у дітей, розлучення батьків, смерть близької людини) або індивідуальними особливостями конкретних людей. Корекція дитячо-батьківських відносин передбачає створення сприятливого клімату в сім'ї, навчання дорослих правильному спілкуванню з дитиною. Важливо, щоб вони усвідомили проблему і захотіли вирішити її. Психолог використовує у своїй роботі різні методики. Дитячо-батьківські відносини можна виправити, але для цього потрібно багато сил і терпіння. Найчастіше застосовуються:

□ Бесіди з дорослими членами сім'ї. Під час них батьки отримують інформацію про розвиток своєї дитини, його психології і вікових особливостях.

□ Дискусії. Дорослих просять висловити своє ставлення до викладеної психологом теми. Також дискусії допомагають проаналізувати виховну діяльність в конкретній сім'ї, обмінятися думками, зрозуміти суть проблеми, спільно виробити оптимальне рішення.

□ Бібліотерапія. Батьків просять прочитати книги про виховання дітей, а потім

поділитися своєю точкою зору з даного питання.

□ Тренінги. Батькам пропонується у ході рольової гри вирішити важкі ситуації, типові для даної сім'ї. При цьому шукаються нові варіанти виходу з проблеми, відпрацьовуються способи ефективного поведінки. Дорослих вчать приймати і підтримувати свою дитину. Щоб поліпшити сімейні відносини, батькам необхідно:

- Демонструвати любов до дитини, гордість за нього.
- Спиратися на сильні сторони дитини і не нагадувати про минулі невдачі.
- Знайти спільні заняття, більше жартувати і сміятися разом з дітьми.
- Дозволити дитині самостійно вирішувати посильні проблеми, виправляти наслідки своїх помилок.
- Уникати суворого покарання і критики.
- Слухати і чути дітей, вселяти в них оптимізм, радіти самому маленькому прогресу.

Корекційна робота з дитиною. Дітям важко усвідомити мотиви своєї поведінки, зрозуміти, що змушує батьків діяти так чи інакше. Зате їх психіка більш пластична. Корекція дитячо-батьківських відносин дозволяє вчасно виправити помилки виховання і уникнути проблем у дорослому житті підрослого дитини. Психолог намагається створити на занятті невимушену атмосферу, щоб юний клієнт розслабився, почав вільно висловлювати свої почуття і думки. Відсутність на консультації інших членів сім'ї дозволяє дати вихід витісненим конфліктам, присутніх в дитячо-батьківських відносинах. Методики, які допомагають зробити це, перераховані нижче:

□ Ігротерапія. З допомогою ляльок дитина може відтворити турбують його ситуації спілкування, висловити гнів або страх по відношенню до близьких людей, усвідомити свої почуття. Умовність того, що відбувається позбавляє від негативних наслідків, знімає внутрішні затиски та обмеження.

□ Арттерапія. Займаючись творчістю, дитина розкріпається і дає вийти неусвідомленим страхам, переживань. За допомогою фарб, крейди, глини і клею діти самовиражаються, тому важливо схвалювати кінцевий результат їх діяльності, незважаючи на його якість.

□ Казкотерапія. Пояснити складну ситуацію дитині простіше всього через пригоди чарівних персонажів. Герої переживають ті ж проблеми, що і маленький клієнт, демонструють різні шляхи їх вирішення, допомагають поглянути на ситуацію з несподіваного боку. Психокорекційні казки м'яко впливають на емоції та підсвідомість дитини, навчають його продуктивним способам поведінки.

Методи корекції: взаємодія дитини і дорослого

Групові заняття, в яких беруть участь всі члени сім'ї, дуже важливі для вибудовування нових дитячо-батьківських відносин. Методики, що застосовуються психологами, дозволяють побачити зі сторони своє типове поведінка, його вплив на близьких людей. В результаті з'являється бажання виправити ситуацію, створити теплий мікроклімат у родині. Психологами застосовуються:

□ Арткорекція, коли дорослі та діти малюють спільну картину. При цьому стають очевидними всі основні проблеми у взаєминах членів сім'ї. З дорослими їх необхідно проаналізувати і на наступних заняттях дати завдання, спрямоване на створення нового типу поведінки.

□ Ігрове спілкування, дозволяє зняти емоційну напругу. Батьки і діти стають рівноправними партнерами, починають краще розуміти один одного. Найефективнішими є рухливі ігри (наприклад, спільне подолання смуги перешкод), конструювання з конструктора "Лего", пісочна терапія.

□ Тілесна психокорекція, що дозволяє через масаж і спеціальні вправи зблизити

сім'ю. При цьому знімаються м'язові затиски, відбувається емоційне зближення.

□ "Година зірки". Члени сім'ї по черзі приміряють на себе роль "зірки". Інші учасники заняття повинні надавати щасливчику підвищену увагу, грати в ігри, обрані ним, робити приємні сюрпризи. Психологія дитячо-батьківських відносин вкрай складна. У кожному випадку потрібен індивідуальний підхід і гранична коректність фахівця, що надає допомогу. Тим не менш, при бажанні, вихід можна знайти, навіть якщо ситуація здається безвихідною.

Батьківсько-дитяча підсистема може бути вивчена з точки зору дитини та стосунків у діаді «батько-дитина». Для діагностики дитячобатьківських стосунків очима дитини використовують проєктивний тест «Малюнок сім'ї» і його модифікації: «Малюнок сім'ї» за Л. Корманом, «Кінетичний малюнок сім'ї» Р. Бернса і С. Кауфмана, «Динамічний малюнок сім'ї», «Сім'я тварин»; малюнок будинку; малюнок «Світ мами, світ тато»; дитячий тест «Діагностика емоційних стосунків в сім'ї Е. Бене-Антони; дитяча проєктивна методика Р. Жилі; дитячий апперцептивний тест (САТ); методика «Казки Дюсса»; проєктивна методика для старшокласників «Альбом мого життя»; діагностична бесіда «Моє коло спілкування» (Т. Ю. Андрущенко); опитувальник «Підлітки про батьків» (Л. І. Вассерман, І. А. Горьковая, Е. Е. Ромиціна); методика «Дитячо-батьківські стосунки підлітків» (П. Трояновская); методика діагностики суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків дитини (Н. Я. Семаго); різні варіанти методики «Незавершені речення». Для дослідження стосунків у діаді «батько-дитина» найчастіше застосовують методику «Архітектор-будівельник»; методику «Спільне 137 складання куба Лінка»; пробу на спільну діяльність; опитувач «Взаємодія батька з дитиною» (І. М. Марківська); методику «Дитячо-батьківські стосунки підлітків» ДРОП (О. А. Карабанова, П. В. Трояновская); методику «Діагностика змісту спілкування дітей з близькими дорослими» (Т. Ю. Андрущенко і Г. М. Шашлова)